

Дослідження термометричного матеріалу $Ti_{1-x}Y_xNiSn$

© Ромака Володимир¹, Стадник Юрій², Корж Роман¹,
Ромака Любов², Крайовський Володимир¹ 2014

¹Національний університет “Львівська політехніка”, вул. С. Бандери, 12, 79013, Львів, Україна,
²Львівський національний університет ім. І. Франка, вул. Кирила і Мефодія, 6, 79005, Львів, Україна

Досліджено енергетичні, електрокінетичні та магнітні характеристики термометричного матеріалу $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ у діапазонах: $T = 80 \div 400$ К, $N_A^Y \approx 9,5 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$ ($x = 0,005$) $\div$ $1,9 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ ($x = 0,10$) і напруженості магнітного поля $H \leq 10$ кГс. Показано, що характеристики матеріалу $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ є чутливими до зміни температури і він може бути основою для виготовлення чутливих елементів термоперетворювачів.

Исследованы энергетические, электрокинетические и магнитные характеристики термометрического материала $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ в диапазонах: $T = 80 \div 400$ К, $N_A^Y \approx 9,5 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$ ($x = 0,005$) $\div$ $1,9 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ ($x = 0,10$) и напряженности магнитного поля $H \leq 10$ кГс. Показано, что характеристики материала $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ чувствительны к изменению температуры и он может быть основой для изготовления чувствительных элементов термопреобразователей.

The electron energy state, magnetic and transport characteristics of of thermometric materials $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ were investigated in the $T = 80 \div 400$ K temperature range and at charge carriers concentration from $N_A^Y \approx 9,5 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$ ($x = 0,005$) $\div$ $1,9 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ ($x = 0,10$) and $H \leq 10$ kGs. The material $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ is sensitive to the temperature change and could be used as the basis for the sensitive thermoelectric devices.

Аналіз досліджень. У роботі [1] були досліджені властивості кристалічної та електронної структур, а також здійснене прогнозування електрокінетичних характеристик інтерметалічного напівпровідника n - $TiNiSn$, сильнолегованого домішкою Y . Показано, що легування n - $TiNiSn$ супроводжується упорядкуванням його кристалічної структури, атоми домішки займають лише позиції атомів Ti , генеруючи у кристалі структурні дефекти акцепторної природи. Встановлені область існування твердого розчину $Ti_{1-x}Y_xNiSn$, залежності між концентрацією домішки та напрямом і швидкістю дрейфу рівня Фермі, переходом провідності діелектрик-метал. Так, уведення акцепторної домішки Y у кристалічну структуру n - $TiNiSn$ супроводжується перерозподілом електронної густини, монотонним рухом рівня Фермі від краю зони провідності до валентної зони і її перетину при $x \approx 0,14$. Зроблено висновок, що для концентрацій домішки Y , при яких рівень Фермі розташовується нижче рівнів протікання зони провідності чи валентної зони ($x < 0,14$), у $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ буде мати місце механізм стрибкової провідності.

Метою роботи є продовженням досліджень [1], в якій наведено результати дослідження електрокінетичних та енергетичних характеристик напівпровідникового твердого розчину $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ з метою в'ясування придатності даного матеріалу для виготовлення чутливих елементів термоперетворювачів електрорезистивних та термоелектричних термометрів. Вимірювалися температурні залежності питомого електроопору (ρ), коефіцієнту термо-ЕРС (α) та магнітної сприйнятливості (χ). Концентрація уведених у напівпровідник n - $TiNiSn$ домішок змінювалася у діапазоні: $N_A^Y \approx 3,8 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$ ($x = 0,02$) $\div$ $4,8 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ ($x = 0,25$). Методики вимірювання питомого електроопору, коефіцієнта термо-ЕРС у відношенні до міді та магнітної сприйнятливості методом Фарадея у температурному діапазоні $80 \div 380$ К наведені у [2].

1. Дослідження електрокінетичних та магнітних характеристик $Ti_{1-x}Y_xNiSn$.

Температурні залежності питомого електроопору $\ln \rho(1/T)$ $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ є характерними для напівпровідників (рис. 1а) з характерними високо- та низькотемпературними активаційними ділянками. Як і передбачали результати розрахунку електронної структури напівпровідникового твердого розчину $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ [1], уведення у n - $TiNiSn$ найменшої в експерименті концентрації атомів рідкісноземельного металу Y у напівпровідник електронного типу провідності

супроводжується значним збільшенням значень питомого електроопору в усьому температурному інтервалі (рис. 1а, 2а). Однак, при більших концентраціях, що відповідають складам $Ti_{1-x}Y_xNiSn$, $x > 0,02$, залежності $\rho(x)$ практично симетрично спадають, виходячи на насичення при складах $x \geq 0,06$. Одержаний характер зміни значень питомого електроопору $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ нагадує такий для випадку легування $n-ZrNiSn$ атомами рідкісноземельного металу Y [2].

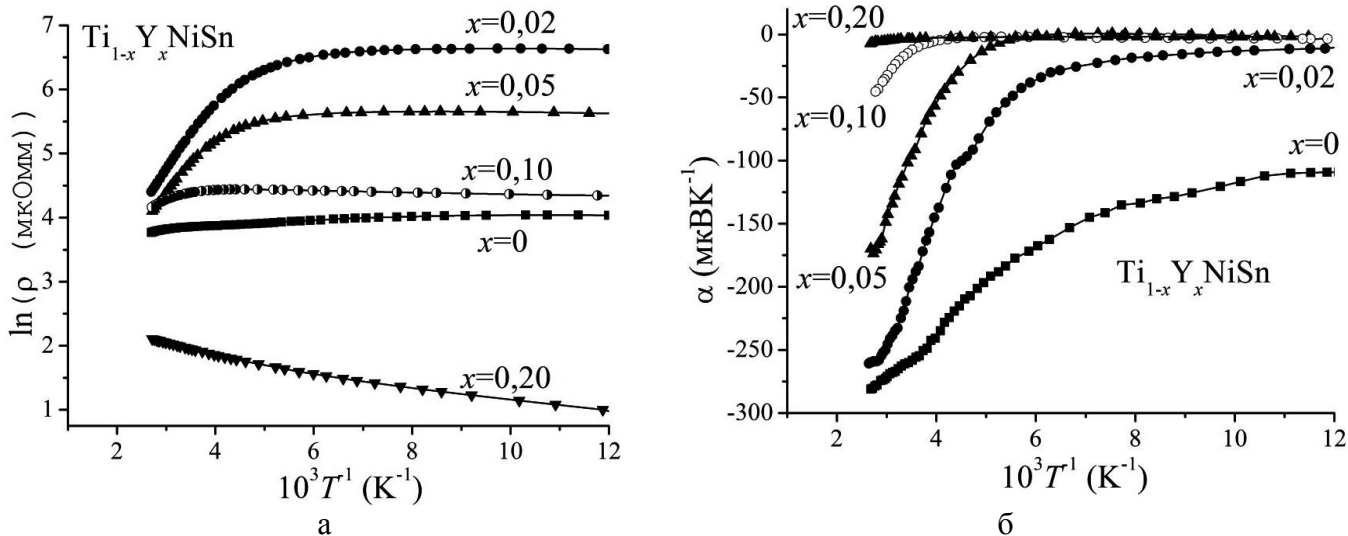

Рис. 1. Температурні залежності питомого електроопору (а) та коефіцієнта термо-ерс (б) $Ti_{1-x}Y_xNiSn$

Відсутність низькотемпературної активаційної ділянки на залежності $\ln \rho(1/T)$ для складу $Ti_{1-x}Y_xNiSn$, $x = 0,10$, ми пов'язуємо із залиттям електронами дрібномасштабного рельєфу зони провідності: рівень Фермі розташується у зоні провідності вище горбів дрібномасштабних флуктуацій [3]. Наявність високотемпературної активації у цьому зразку засвідчує той факт, що рівень Фермі розташовується нижче рівня протікання зони провідності напівпровідника, а наявна активація відображає термічний закид електронів з рівня Фермі на рівень протікання зони провідності. У той же час, для зразка зі складом $Ti_{1-x}Y_xNiSn$, $x = 0,20$, активаційні ділянки на залежності $\ln \rho(1/T)$ (рис. 1а) є відсутніми, зміна значень питомого електроопору є характерною для металів – значення питомого електроопору збільшуються із ростом температури, вказуючи на те, що рівень Фермі перетнув рівень протікання зони провідності.

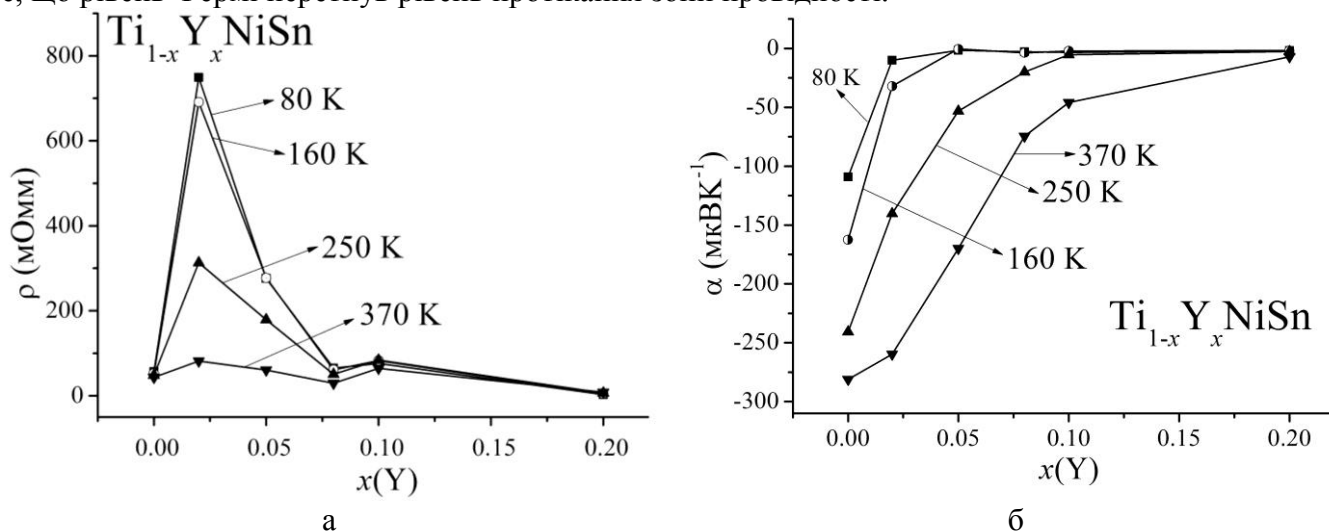

Рис. 2. Зміна значень питомого електроопору (а) та коефіцієнта термо-ерс (б) $Ti_{1-x}Y_xNiSn$

Зміна значень коефіцієнта термо-ерс $\alpha(x)$ $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ (рис. 2б) хоч і нагадує за формою такі ж залежності для випадку $Zr_{1-x}Y_xNiSn$ [2], однак між ними є і принципова відмінність, суть якої у незмінності знаку коефіцієнта термо-ерс $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ в усьому температурному діапазоні. Річ у тім,

що у випадку уведення акцепторної домішки Y в n -ZrNiSn ми спостерігали зміну типу основних носіїв струму – від електронів, при концентраціях $x = 0 \div 0,02$, до дірок, при $x > 0,02$. Зміна типу основних носіїв струму у випадку $Zr_{1-x}Y_xNiSn$ була передбачуваною і логічною, оскільки рівень Фермі у міру збільшення концентрації атомів Y монотонно дрейфував від краю зони провідності до рівня протікання валентної зони, який перетинав при $x > 0,12$.

У даному зв'язку необхідно зазначити, що із характеру зміни значень $\rho(x)$ та $\ln \rho(1/T)$ $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ ми не можемо точно стверджувати рівень протікання якої зони перетне рівень Фермі $Ti_{1-x}Y_xNiSn$, $x \geq 0,20$. І лише характер зміни значень залежностей $\alpha(x)$ та $\alpha(1/T)$ (рис. 1, 2б) вказує на це однозначно – рівень Фермі перетне рівень протікання зони провідності, оскільки електрони залишаються основними носіями електричного струму.

З високотемпературних ділянок залежностей $\ln \rho(1/T)$ та $\alpha(1/T)$ $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ обчислені значення енергії активації із рівня Фермі на рівень протікання зони провідності ε_1^p та енергії активації ε_1^α (рис. 4), які відображають глибину потенціальної ями великомасштабної флуктуації сильно легованого напівпровідника [3]. Те, що при уведенні найменшої в експерименті концентрації акцепторної домішки Y в n -TiNiSn має місце збільшення значення енергії активації ε_1^p показує, що рівень Фермі відійшов від рівня протікання зони провідності у глибину забороненої зони на відстань $\varepsilon_F(x=0,02) = 101,2$ меВ, а уведена домішка має акцепторну природу. Подальше збільшення концентрації домішки Y супроводжується зменшенням значень енергії активації ε_1^p . У випадку $Zr_{1-x}Y_xNiSn$ характер зміни значень енергії активації $\varepsilon_1^p(x)$ був подібним [2], однак зменшення значень $\varepsilon_1^p(x)$ при $x > 0,02$ ми пов'язали із перетином рівнем Фермі середини забороненої зони і дрейфом у напрямі валентної зони. Оскільки у випадку $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ знак коефіцієнта термо-ерс залишається постійним і від'ємним, то зменшення значень енергії активації $\varepsilon_1^p(x)$ при $x > 0,02$ ми пов'язуємо із реверсом рівня Фермі і рухом у напрямі зони провідності, рівень протікання якої він перетне при $x \geq 0,20$.

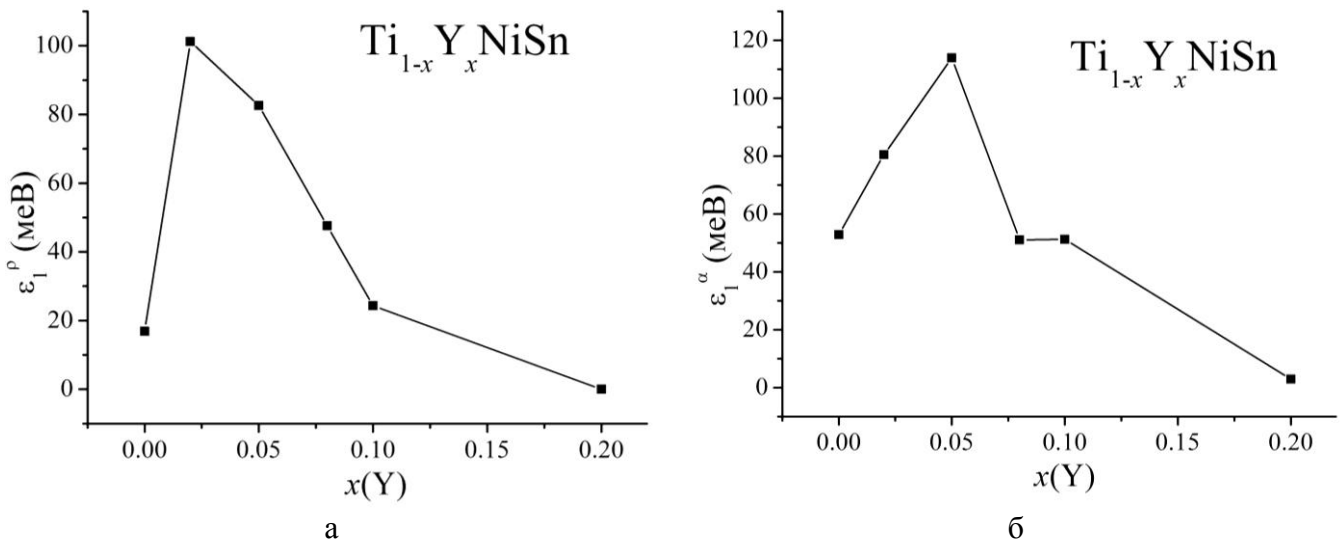

Рис. 3. Зміна значень енергії активації ε_1^p (а) та ε_1^α (б) $Ti_{1-x}Y_xNiSn$

Подібним до випадку $Zr_{1-x}Y_xNiSn$ [2] є характер зміни значень глибини великомасштабної флуктуації потенціального рельєфу сильно легованого напівпровідника $Ti_{1-x}Y_xNiSn$. Однак, якщо у випадку $Zr_{1-x}Y_xNiSn$ максимальні значення $\varepsilon_1^p(x)$ та $\varepsilon_1^\alpha(x)$ досягалися при $x \approx 0,02$ і відповідали стану найвищої компенсації напівпровідника, коли концентрації іонізованих акцепторів та донорів були близькими, то у випадку $Ti_{1-x}Y_xNiSn$ такої синхронності поведінки енергій активації $\varepsilon_1^p(x)$ та $\varepsilon_1^\alpha(x)$ ми не спостерігаємо.

У свою чергу, з низькотемпературних активаційних ділянок залежностей $\ln \rho(1/T)$ та $\alpha(1/T)$ $\text{Ti}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ обчислені значення енергії активації стрибкової провідності ε_3^p та енергії активації ε_3^α , яка відображає глибину потенціальної ями дрібномасштабної флуктуації сильно легovanого напівпровідника (рис. 4а). З рис. 4а можемо заключити, що характер зміни значень $\varepsilon_3^\alpha(x)$ вказує на зменшення ступеню компенсації напівпровідникового матеріалу $\text{Ti}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ при усіх концентраціях уведених домішок.

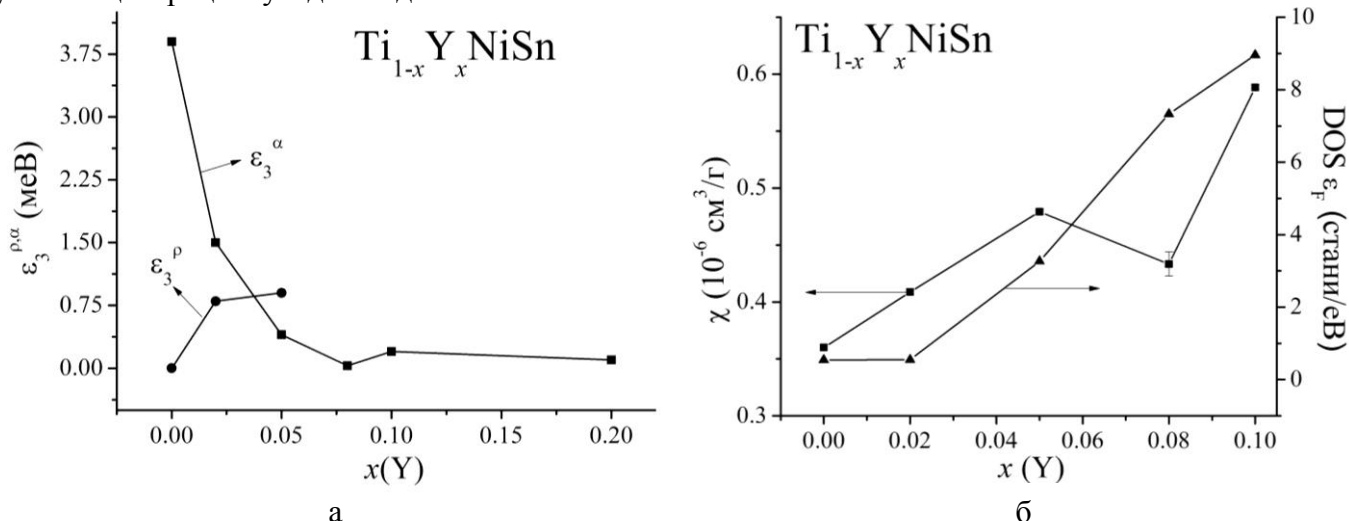

Рис. 4. Зміна значень енергій активації ε_3^p та ε_3^α (а) та магнітної сприйнятливості (χ) (експеримент) та густини станів на рівні Фермі (б) $\text{Ti}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, $x = 0 \div 0,10$

У даному контексті цікавими є результати досліджень польових, температурних та концентраційних залежностей магнітної сприйнятливості (χ) $\text{Ti}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ (рис. 4б). Враховуючи, що $n\text{-TiNiSn}$ є парамагнетиком Паулі ($\chi = 0,36 \cdot 10^{-6} \text{ cm}^3/\text{g}$ при кімнатній температурі). У такому разі, магнітна сприйнятливість $\text{Ti}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ буде визначатися магнітною сприйнятливістю основних носіїв струму, зокрема, їх концентрацією. На рис. 4б наведений хід залежності $\chi(x)$, побудованої на основі результатів експериментальних досліджень $\text{Ti}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ при $T = 300 \text{ K}$ при напруженості магнітного поля $H = 0,5 \text{ Тл}$ та теоретично розрахована зміна значень густини станів на рівні Фермі $\text{Ti}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, $0 \leq x \leq 0,10$. Оскільки отриманий термометричний матеріал $\text{Ti}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$, як і $n\text{-TiNiSn}$, також є парамагнетиком Паулі, то можемо прогнозувати незначний вплив зовнішнього магнітного поля на характеристики отриманого термометричного матеріалу.

Висновки. Таким чином, на основі проведених досліджень кінетичних та магнітних характеристик $\text{Ti}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ можемо стверджувати, що отриманий напівпровідниковий твердий розчин є перспективним термометричним матеріалом, зокрема, для виготовлення на його основі чутливих елементів термометрів опору та вітки термопар для роботи у широкому температурному діапазоні ($1,7 \div 1100 \text{ K}$), що за умови упорядкованості кристалічної структури $\text{Ti}_{1-x}\text{Y}_x\text{NiSn}$ забезпечує стабільність характеристик.

1. Ромака В.А., Ромака В.В., Стадник Ю.В. *Интерметаллические полупроводники: свойства и применения* (Л., Львівська політехніка, 2011, 488 с.). 2. V. A. Romaka, E.K. Hlil, Ya.V. Skolozdra, P. Rogl, Yu. V. Stadnyk, L.P. Romaka and A. M. Horyn. *Features of the mechanisms of generation and "healing" of structural defects in the heavily doped intermetallic semiconductor n-ZrNiSn // Semiconductors.* – 2009. – V. 43, №9. – p. 1115–1123; 3. Шкловский Б.И., Эфрос А.Л. *Электронные свойства легированных полупроводников* (М., Наука, 1979, 416 с.).